

Samuel Fiszman

Adam Mickiewicz w korespondencji i dzienniku Aleksandra Turgeniewa

Pamiętnik Literacki : czasopismo kwartalne poświęcone historii i krytyce literatury polskiej 47/Zeszyt specjalny, 396-416

1956

Artykuł został zdigitalizowany i opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach dozwolonego użytku.

SAMUEL FISZMAN

ADAM MICKIEWICZ W KORESPONDENCJI I DZIENNIKU
ALEKSANDRA TURGIENIEWA

Zadzierzgnięte przez Adama Mickiewicza w okresie pobytu w Rosji nici serdecznej przyjaźni z wieloma wybitnymi przedstawicielami ówczesnej kultury rosyjskiej nie zostały przerwane po jego wyjeździe z Petersburga w roku 1829. W Rzymie i Paryżu krąg znajomości rosyjskich nadal się rozszerzał, że przypomnimy Wierę Chlustin i jej córkę Anastazję, Teodora Czyżowa i Mikołaja Turgieniewa — dekabrystę.

Liczne świadectwa tych bliskich stosunków wzajemnych odnajdziemy zarówno w korespondencji poety, jak i w spuściźnie rękopiśmiennej Sergiusza Sobolewskiego, Piotra Wiaziemskiego, Zeneidy Wołkońskiej, Stefana Szewyriowa, Mikołaja Pogodina, Teodora Czyżowa, Mikołaja Turgieniewa, jego brata — Aleksandra Turgieniewa i innych.

Do tych interesujących materiałów sięgano już niejednokrotnie, jednak poszukiwania lat ostatnich dowiodły, iż w radzieckich zbiorach archiwalnych odnaleźć można o Mickiewiczu jeszcze niejedną relację pióra jego przyjaciół rosyjskich. Szczególnie pod tym względem owocna okazała się praca nad Archiwum Aleksandra Turgieniewa, znajdującym się w Instytucie Literatury Rosyjskiej Akademii Nauk ZSRR. Ogłoszone dawniej listy Turgieniewa do Piotra Wiaziemskiego z informacjami o wykładach Mickiewicza w *Collège de France*¹, odnaleziona w jego papierach karta brulionu *Zdań i uwag* z dedykacją poety² — rokowały nadzieje, że przejrzenie pozostającej w rękopisie korespondencji oraz dziennika przyniesie ciekawe dla nauki o Mickiewiczu rezultaty. Nadzieje te nie za-

¹ Остафьевский Архив Князей Вяземских. Т. 4. Ст.—Перепбур 1899. Fragmenty listów dotyczących Mickiewicza ogłosił po polsku W. Lednicki, *Przyjaciele Moskale*. Kraków 1935, s. 343—351.

² S. Fiszman, *Nieznane autografy Adama Mickiewicza*. Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego, 1954, nr 2/7, s. 67—72.

wiodły, mimo iż prace nad Archiwum Turgieniewa bynajmniej nie zostały zakończone.

Postać Aleksandra Turgieniewa, głośna ongiś w literackich salonach Paryża i Moskwy, zasługuje na nieco uwagi. Rolę, jaką odegrał on w historii kultury rosyjskiej, najlepiej określił Wiaziemski:

był w ciągu długiego czasu jak gdyby pośrednikiem, przedstawicielem z woli własnej, pełnomocnym i akredytowanym *chargé d'affaires* literatury rosyjskiej przy władzę dzierżących i przy oświeconych kręgach społeczeństwa³.

Wykorzystując w największej mierze swoje wpływy na dworze Aleksandra I, stale służył pomocą najwybitniejszym ówczesnym pisarzom rosyjskim. Był jednym z czynniejszych członków kółka literackiego Arzamas, pozostawał w serdecznych stosunkach z Karamzinem, Żukowskim, Wiaziemskim, Batiuszkowem, Boriatyńskim, Puszkinem. On właśnie ułatwił Puszkiniowi wstąpienie do liceum carsko-sielskiego i jemu też przypadł później smutny zaszczyt odprowadzenia trumny poety do klasztoru świętogórskiego.

Po powstaniu dekabrystów, i po zaocznym skazaniu przebywającego wówczas we Francji brata Mikołaja na dożywotnią katorgę, Turgieniew udaje się za granicę, gdzie poza krótkotrwałymi przyjazdami do Rosji stale przebywa. Świetny *causeur*, rychło zaprzyjaźnił się z wybitnymi przedstawicielami świata kultury i nauki Francji, Anglii, Niemiec, Włoch. Rychło zyskał w salonach popularność jako człowiek według określenia Chateaubrianda „wszelakiego rodzaju wiedzy“⁴. Rychło stał się z kolei na długie lata z woli własnej *chargé d'affaires* kultury rosyjskiej przy oświeconych kręgach społeczeństwa Europy, a jednocześnie głównym dostawcą zachodnich nowinek dla swych moskiewskich i petersburskich przyjaciół. O tej ostatniej jego roli pisze Hercen:

Mówiąc o salonach i jadalniach moskiewskich mam na myśli te, [...] gdzie młody starzec A. I. Turgieniew tak mile plotkował o wszystkich znakomitościach Europy, poczynając od Chateaubrianda i Récamier, a na Schellingu i Racheli Varnhagen kończąc⁵.

Pobyt za granicą wykorzystywał Turgieniew na rozległe prace w archiwach Rzymu, Paryża i Londynu, gdzie odszukał cenne do-

³ [P. Wiaziemski], *Из старой записной книжки*. Русский Архив, 1875, nr 1, s. 63.

⁴ *Tamże*, s. 58.

⁵ A. Hercen, *Rzeczy minione i rozmyślenia*. T. 2. Warszawa 1952, s. 280.

kumenty dotyczące historii Rosji. Wydane w dwóch tomach w latach 1841—1842, objęły one również akta zebrane przez Albertrandiego dla Naruszewicza.

Jednak największą zasługą Turgieniewa dla kultury Rosji i Europy są listy, które wysyłał do bliższych i dalszych znajomych, w ilościach i rozmiarach budzących największy podziw. Nie ulega wątpliwości, że sztuka epistolarna była właściwym powołaniem jego życia. Jeden z najczęstszych adresatów Turgieniewa — Piotr Wiaziemski — wspomni później:

prowadził korespondencję z całą Rosją, Francją, Niemcami, Anglią i innymi państwami. Listy jego to po większej części wzór stylu, wzór żywej mowy. Są one interesujące zarówno pod względem treści, jak i również pod względem formy artystycznej [...] w foliantach jego korespondencji i dzienniku przyszły historyk [...] znajdzie niewątpliwie materiał i koloryt dla odmalowania stosunków politycznych, literackich i społecznych minionego okresu⁶.

Wiele stron tej korespondencji poświęconych zostało Adamowi Mickiewiczowi. Trudno byłoby określić, kiedy Turgieniew poetę poznał. Po raz pierwszy słyszał o nim chyba od Wiaziemskiego, który mu doniósł z Moskwy w r. 1827:

ċ. Znajduje się tutaj poeta polski Mickiewicz, chyba pierwszy z polskich poetów. W następnym tomie Telegrafu zaznajomię literatów rosyjskich z sonetami, które on tu wydał. Zesłany został do Moskwy w związku z wypadkami na Uniwersytecie Wileńskim⁷.

Jak wynika z przytoczonego w niniejszej publikacji listu do Sergiusza Sobolewskiego, z 11 października 1830, Turgieniew znał już w tym okresie Mickiewicza, ale dalsze listy świadczą, że zbliżenie nastąpiło dopiero po roku 1840. Do tego okresu stale interesował się losami poety, ale chyba nie stykał się z nim. Dopiero częsta obecność na wykładach literatur słowiańskich pozwoliła Turgieniewowi na odnowienie starej znajomości. Z właściwą sobie uczynnością zabiegał o tak trudne do zdobycia w Paryżu i tak nieodzowne do przygotowania prelekcji wydawnictwa rosyjskie. Widocznie poetę odwiedzał i przyjmował jego odwiedziny⁸, stał się na lat kilka

⁶ Wiaziemski, *op. cit.*, s. 64.

⁷ Литературное Наследство. Т. 58. Москва 1952, s. 64.

⁸ Świadczyłyby o tym adres Mickiewicza: „*rue d'Amsterdam 1*“ — odnaleziony w notatniku Turgieniewa — oraz list Mickiewicza do Pawła Muchanowa z maja 1841 (zob. A. Mickiewicz, *Dzieła*. Wydanie Narodowe [= *Dziela*]. T. 15. Warszawa 1954, s. 356—357).

głównym pośrednikiem między Mickiewiczem a Rosją, a wysyłane obszerne relacje były właśnie najważniejszą podstawą do rozmów i sporów w Moskwie i Petersburgu o wykładach w *Collège de France*.

Ogłaszane fragmenty listów i dziennika Turgieniewa zawierają szereg informacji dotyczących Mickiewicza a obejmujących lata 1830—1845 oraz streszczenia wykładów w *Collège de France* z 8 i 15 stycznia oraz 16 lutego 1841, a nadto z 11, 15 i 22 lutego 1842.

Przekazując wywody Mickiewicza Turgieniew zaopatruje je we własne uwagi, często ciekawe, czasem niesłuszne, ale zawsze dodające tekstowi uroku relacji słuchacza. Widać w tych uwagach ciągłą troskę Rosjanina, który pragnąłby, żeby o historii i literaturze narodu rosyjskiego wypowiedziane zostały z katedry w *Collège de France* słowa przyjazne. Turgieniew stara się nawet przez odpowiedni dobór przekazywanych książek wpłynąć na bieg myśli profesora i dość bezpodstawnie mu się zdaje, że skutecznie. Zbyt zdecydowany był sąd poety o Rosji, a do słów przyjaznych o narodzie rosyjskim i jego kulturze nie było potrzeby go nakłaniać.

Publikowane listy są przede wszystkim nowym, ważkim świadectwem tego niesłuchanego zainteresowania, jakie postać poety niezmiennie budziła w jego rosyjskich przyjaciółach. Dowodzą one jednocześnie, że to zainteresowanie było wzajemne, a wreszcie — obalają tezę, którą niejednokrotnie za Hercenem i niezależnie od Hercena powtarzano, iż orientacja Mickiewicza w ruchu literackim Rosji zatrzymała się na czasie, w którym Rosję opuścił. Nie zbywało poecie na informatorach o nowościach Moskwy i Petersburga ani na dostawcach książek rosyjskich. Poglądy zaś zawarte w wykładach, wybór problemów dotyczących Rosji i jej literatury — zależały nie tyle od stopnia zorientowania, ile od przekonań.

Wartość ogłaszanego materiału — jak to zawsze bywa, gdy mamy do czynienia z listami, wspomnieniami — dzięki swojej bezpośredniości, która tak zbliża przeszłe czasy, daleko przekracza wartość przytaczanych faktów. Na niektóre z nich warto jednak zwrócić uwagę. Niezwykle ciekawa jest informacja Turgieniewa o dostarczeniu Mickiewiczowi w czasie wykładu tekstu wiersza Puszkina *Он между нами жил*, ogłoszonego po raz pierwszy w tomie dziewiątym pośmiertnego wydania Puszkina z roku 1841. Z listu tego wynika, że poeta znał pierwsze osiem tomów edycji dzieł Puszkina wydanej w r. 1838, a tylko ostatnie trzy tomy, które ukazały się w r. 1841, do niego nie dotarły. Ciekawe są wzmianki w dzienniku o wzajemnych wizytach Circourta i Turgieniewa

w sprawie książek dla Mickiewicza. Interesujący jest fragment w streszczeniu wykładu z 11 lutego 1842, wyjaśniający ostatecznie, że Mickiewicz, mówiąc o głośnym krytyku rosyjskim w związku z analizą ód Dzierżawina, miał na myśli nie Mierzłakowa, lecz Dawydowa, autora pracy *Чтения о словестности*. Nie mniej interesujące są fragmenty korespondencji i dziennika, potwierdzające, że dany fakt z życia Mickiewicza był dotąd wiernie przedstawiany, że tekst danego wykładu zastenografowany został zgodnie z tekstem wypowiedzianym przez poetę.

*

Listy Turgieniewa — zwłaszcza te, które zawierają relacje z prelekcji Mickiewicza — pisane są na przemian po francusku i po rosyjsku. Po rosyjsku Turgieniew wypowiada swoje uwagi, ale czasem również streszcza urywki wykładów. W publikacji niniejszej wszystkie rosyjskie fragmenty listów przetłumaczone zostały na język polski, a partie francuskie, jako najbliższe oddające myśli i język wykładu, ogłoszono bez zmian. Skróty nazwisk rozwinięto. Nie uwzględniono licznych podkreśleń rękopisu.

Kończąc te wstępne uwagi pragnę wyrazić serdeczne podziękowanie Instytutowi Literatury Rosyjskiej Akademii Nauk ZSRR w Leningradzie za udostępnienie mi Archiwum Aleksandra Turgieniewa, wicedyrektorowi Instytutu — członkowi korespondentowi prof. P. Aleksiejewowi — za cenne wskazówki dotyczące pracy nad tym Archiwum, prof. B. Tomaszewskiemu i B. Stachiejewowi za wydatną pomoc przy odczytaniu trudnych rękopisów Turgieniewa.

KORESPONDENCJA ALEKSANDRA TURGIENIEWA

1

DO SERGIUSZA SOBOLEWSKIEGO

Paryż, 11 października 1830

Mickiewicz jest znowu w Genewie⁹. Nie udało nam się z nim spotkać. Był wtedy w Bernie. Spędza przyjemnie czas z Chlustiną, ona bowiem należycie ocenia jego talent. Chlustina wychodzi za mąż za francuskiego hrabiego Courcourta, mądrego sekretarza Polignaca, którego odsunęto i który się odsunął od spraw państwowych.

⁹ Mickiewicz wyjechał z Genewy 10 X 1830 (*Dziennik podróży A. E. Odyńca*. Pamiętnik Towarzystwa Literackiego im. A. Mickiewicza, III, 1859, s. 266—267).

2

DO WASYLA ŻUKOWSKIEGO

Genewa, 13 lipca 1833

Czy zabierzesz ze sobą Mickiewicza¹⁰ dla Wiaziemskiego? W takim razie zamówię sobie drugi egzemplarz.

3

DO PIOTRA WIAZIEMSKIEGO

Paryż, maj 1836

W niedzielę 15 maja rzeźbiarz David zaprosił mnie oraz Lamartine'a, by obejrzeć olbrzymie popiersie Tiecka, które w tych dniach wysłane zostanie do Drezna. [...] W przyjaźni stoją koło siebie Chateaubriand i Lamartine, w twarzy pierwszego widać więcej myśli, u Lamartine'a więcej natchnienia. Za nimi Lafayette i tłum różnych generałów, historyków, mężów stanu [...] i Mickiewicz. Zapytałem, gdzie on się teraz znajduje. W mojej willi¹¹, w pobliżu Montmorency — odpowiedział David — w biedzie i z miłą żoną, która jako narzeczona przyjechała z Warszawy i dzieli z nim dobrowolne wygnanie i niedostatek (czy to aby nie Szymanowska, bo David powiedział mi, że matka jej była muzykantką oraz że bywała w Paryżu i Londynie). Mickiewicz nie przyjmuje nawet od przyjaciela artysty-poety żadnej innej pomocy. (Rodacy go oszukują.) Jeden z rodaków wziął od niego jakiś rękopis celem wydania, słowa nie dotrzymał i rękopisu nie zwrócił.

4

DO PIOTRA WIAZIEMSKIEGO

Paryż, 29 stycznia 1838

Mickiewicz mieszka tutaj, ale nie widać go nigdzie. Pisze historię Polski, utrzymuje, że pełno w niej fałszywych faktów, że nie posiada tej pełni, jaką mogłaby uzyskać, gdyby sięgnął do nowych materiałów. Zajęcie to podtrzymuje go i wpływa uspokajająco na jego uczucia a zarazem na jego tęsknotę za ojczyzną. Wzdycha on i tęskni do ciemnych i głębokich lasów swojej ojczyzny, a tutejsze róże i krzaki Montmorency nie zastępują mu polskich puszcz. Obawia się, że rozum postrada z tęsknoty. Słyszałem o tym od jednej damy¹², którą niedawno odwiedził.

¹⁰ Chodzi tu zapewne o t. 4 *Poezji*, zawierający III cz. *Dziadów*, który wyszedł z druku w listopadzie 1832, lub też o *Księgi narodu i pielgrzymstwa polskiego*, wydane w grudniu 1832.

¹¹ Mickiewicz wraz z całą rodziną przeniósł się do willi Davida w Domont, w pobliżu lasu Montmorency, na początku kwietnia 1836. Zob. list Celiny Mickiewiczowej do Heleny Malewskiej, 24 IV 1836 (A. Mickiewicz, *Korespondencja*. T. 1. Paryż 1874, s. 138).

¹² Mowa tu zapewne o Wierze Chlustin lub o jej córce Anastazji Circourt.

DO JEKATIERINY SWIERBIEJEWEJ ¹³

Paryż, 8 stycznia 1841

Wczoraj znowu słuchałem Mickiewicza. Obiecują nam prenumeratę jego wykładów. Otrzymacie wtedy obowiązkowo kurs jego wykładów. Ale katedra słowiańska w Paryżu jest tak zajmująca dla Rosjanina, że na pewno przyjmiecie z radością nawet ogólne i niepełne o niej pojęcie, aczkolwiek również w trzecim wykładzie wciąż błądzi po starożytnych dziejach Słowiańszczyzny i tylko mimochodem, bardzo rzadko, zajmuje się właściwą literaturą. *En passant le Danube supérieur on sortait de l'Histoire, en passant le Don on plongeait dans la fable*. Wiedeń był kiedyś centrum Słowiańszczyzny albo Słowian. Język słowiański był językiem świętym dla tych starożytnych Słowian dunajskich, ale rychło wyżej od nich pod względem wykształcenia społecznego i literackiego stanęli Rosjanie, Polacy, Czesi. W rozwoju Słowian dunajskich przeszkodziły wędrówki ludów oraz Turcy. Słowianie dunajscy mieli swoich poetów lirycznych i pieśni ludowe, ale nie byli oświeceni nauką. Serbia w XIII i XIV stuleciu zaczynała wzmacniać się, ale Turcy rozgromili ją. Bitwa na Kosowym Polu starła ich z politycznego teatru Europy, a jednocześnie zagaśły wszystkie wspomnienia i cała poezja. *Cette bataille domine tous les souvenirs de leur passé*. Żyje ona tylko w pamięci ludu, w ich pieśniach i tak jak sama Serbia stała się baśnią ludów. W uczuciach ludu bitwa ta jakby przebiegała wczoraj, a krew, jakby jeszcze nie zastygła na Kosowym Polu, rozpala wyobraźnię poetów, ożywa w opowieściach historyków, lud boleje i śpiewa o swojej przeszłości. *Ailleurs ce sont les littérateurs qui chantent pour le peuple, ici c'est le peuple qui chante pour les littérateurs*. Ile poematów i pieśni ludowych stworzono w Serbii o tej bitwie, a nawet przetłumaczono na inne języki (np. Eichhoff) ¹⁴. Mickiewicz przeszedł od Serbów do literatury czeskiej, do wpływu Oświecenia czeskiego na Niemcy i całą Europę dzięki centralnemu położeniu geograficznemu Czech. Czechy leżą w centrum Europy. Ale tutaj bezstronność porzuciła profesora-historyka ¹⁵. albowiem — jak mi się zdawało — w Czechach wcześniej niż w innych krajach odczuto ciężar więzów papieżstwa, a duch umiłowania swobody ożył z popiołów. Hus, poprzednik Lutera, był Czechem i płomień stosu Husa rzucił jasne światło na jego ojczyznę, aczkolwiek nie na długo. Mickiewicz, ultrakatolik, uznając bogactwo literatury czeskiej utrzymuje jednocześnie, że *la richesse de la littérature Bohême est apparente!* Husowi przypisuje narodowość ¹⁶, z powodu której Czesi są dumni, a uczonych czeskich nazywa apostołami narodowości. Nietrudno jest w związku z tym odgadnąć przyczynę nie-

¹³ Jekatierina Swierbiejewa (1808—1892) — żona Dymitra Swierbiejewa, autora wydanych w r. 1899 wspomnień, brała czynny udział w życiu literackim Moskwy, przyjaźniła się z Gogolem.

¹⁴ W tekście drukowanym nie ma uwagi o przekładach utworów serbskich przez Eichhoffa.

¹⁵ Jak wynika z tekstu drukowanego, zarzuty Turgieniewa są niesłuszne (*Les Slaves*. T. 1. Paris 1866, s. 45—46).

¹⁶ W tekście drukowanym Hus nie jest wspomniany.

życzliwości Mickiewicza w stosunku do uczonych czeskich i do poziomu nauki w Czechach. Jeżeli nastąpiło potępienie bogactw piśmiennictwa narodowego, to było ono dziełem władzy papieskiej za pośrednictwem jezuitów w Czechach, a Mickiewicz chwali cesarzy austriackich za opiekę nad literaturą czeską. W najnowszych czasach — zgoda, ale historyk czeskiego piśmiennictwa narodowego powinien być wskazać na jeden z najważniejszych faktów; jakiś praski jezuita chwali się, że po klęsce Czechów (na Białej Górze), która przekreśliła ich niezawistość narodową, spalił 60 000 oryginalnych ksiąg czeskich.

Na zakończenie Mickiewicz wymienił czterech najważniejszych przedstawicieli języka i literatury czeskiej: Dobrowskiego, Kopitara, Szafarzyka, Jungmanna¹⁷. Posyłam Wam artykuł o dwóch pierwszych wykładach w *Courier Français* z 9 stycznia. Nie ręczę za dokładność.

6

DO JEKATIERINY SWIERBIEJEWY

Paryż, 15 stycznia 1841

W zeszłym tygodniu słuchałem po raz czwarty wykładu Mickiewicza. Wielu było słuchaczy i słuchaczek. Wśród pierwszych Amper, Sainte-Beuve, Kiergolay i inni. Wśród drugich M-me M... (Didona D.¹⁸) i K. W. Pierwsza jaśniała urodą i bielą swych zębów. Ledwo udało mi się je posadzić, a sam znalazłem miejsce tuż przy katedrze. (Posłałem Mickiewiczowi dwie książki Pawłowej¹⁹ w jej imieniu, w nadziei, że w zarysie rosyjsko-francuskiej literatury zajmie Pawłowa zaszczytne miejsce). Mickiewicz mówił o mitologii słowiańskiej i rozpatrywał ją z nowego, filozoficznego punktu widzenia, oto *à peu près* bieg jego myśli.

Les idées religieuses résumant le passé d'un peuple; elles expliquent aussi le présent. Quant à la mythologie Slave nous manquons de matériaux. Les Grecs confondaient les pays du Nord, dont ils parlaient; les écrivains bysantins étaient trop occupés de l'état politique des Slaves pour penser à leur religion. Dans leurs investigations des idées religieuses des autres peuples

¹⁷ Ten fragment wykładu Turgieniew w następujący sposób streścił w swoim *Dzienniku*: „Bohème au coeur de l'Europe. M. dit que la richesse de la littérature Bohème est apparante!! Huss — eglise nationale!... Les savants bohèmes sont les apôtres de la Nationalité — Dobrossky, Kopitar, Shaffarik, Jungmann“. Zgodnie z objaśnieniem w Wydaniu Narodowym po słowach wykładu: „Ses successeurs et ses imitateurs“ — „stenograf nie zapisał nazwisk, zostawił miejsce puste“ (*Dziela*, t. 8, s. 361). Miejsce to należy więc wypełnić nazwiskami: Kopitara, Szafarzyka, Jungmanna.

¹⁸ W *Dzienniku Turgieniewa* — „Demidowa“.

¹⁹ Chodzi tu o następujące prace Karoliny z Jaenischów Pawłowej, wydane w Paryżu w r. 1839: 1) przekład francuski Schillerowskiej *Joanny d'Arc*, 2) tom *Les Préludes*, zawierający jej utwory oryginalne, a także i przekłady francuskie, wśród nich przekład *Farysa* i *Pieśni Wajdeloty*.

Władysław Mickiewicz (*Żywot Adama Mickiewicza*. T. 2. Poznań 1892, s. 424) twierdzi, że „ogłoszeniem tłumaczeń pani Pawłowej, które noszą jako tytuł *Les Préludes*, zajął się Aleksander Turgieniew“.

les Grecs et les Romains cherchaient partout leur propre système religieux, leurs propres divinités: ils trouvaient partout des Vénus, des Jupiter etc.²⁰ — Quant aux Slaves, ils reconnaissaient 1° un seul Dieu, 2° un principe qui se fait mauvais (czy to nie Czarnobóg) et 3° l'immortalité de l'âme, ils étaient donc séparés des polytheistes et des autres religions de l'antiquité; mais leur religion n'avait en elle même aucun élément de progrès; par exemple elle manquait complètement de toute idée de révélation; c. à. d. d'un rapport entre Dieu et l'homme. Toutes les philosophies supposent une mythologie, une explication des rapports entre Dieu et les hommes; mais l'esprit des Slaves ne travaillait pas à résoudre ces énigmes; leur religion était à l'état des opinions; ils n'avaient pas même la parole religieuse. N'ayant pas d'idées religieuses, ils ne pouvaient être conquérants, puisqu'ils n'étaient point animés d'une grande idée religieuse, des idées d'un ordre relevé. Les philosophes expliquent les phénomènes d'Attila et de compagnie par la pauvreté du peuple, qui le poussait dans de riches climats, et par d'autres raisons, mais c'étaient plutôt des prophètes qui promettaient des Royaumes à conquérir. Czingis Chan, lui-même, avant d'entreprendre la conquête d'une partie du monde, s'est retiré dans un désert, ce grand justicier du monde, appelé à frapper les peuples; quand un peuple qu'il allait subjuguer et dévaster, vint lui demander pourquoi il lui en voulait, répondit: „Je n'en sais rien moi-même“. Les peuples Slaves au contraire ne supposant pas ce pouvoir surnaturel qui poussait ainsi les nations conquérantes, n'étaient point conquérant[s] [eux]-même[s]. La religion Slave excluait de même toute hiérarchie, les noms de castes, des privilèges leur étaient ou étrangers; point d'esclavage; ils traitaient bien leurs prisonniers de guerre. (Niemieccy historycy wieków średnich mówią co innego.) La société qui s'est formé sous l'influence de ces idées, ne ressemble pas aux clans, ni aux castes des Indous: c'est une société à part, dont le germe n'est pas une cité, pas un château; mais un village: c'est le type primitif de la société Slave, une espèce de camp agricole (osady wojskowe). Les villes Slaves sont toujours dans des plaines, ce n'est que quand on les rencontre avec les Allemands qu'on trouve les Slaves sur des montagnes. L'organisation intérieure en est bien curieuse et ressemble à celle des anciens Grecs: aussi Ballanché explique-t-il les mystères Slaves par des mystères Grecs; on y trouve des conseils, des vieillards choisissant l'endroit, puis un boeuf, blanc ou noir, qui traçait le contour du territoire.

(Mickiewicz przytoczył słowo zagon wywodząc je z zakonu, ale czy zagon nie wywodzi się raczej od zagnania w to zakreślone przez na-

²⁰ Turgieniew widocznie nie rozumiał tego ustępu w wykładzie Mickiewicza. Tekst drukowany brzmi następująco: „Les écrivains de l'Occident étaient pour la plupart des moines, des évêques, des apôtres. Ils étaient obligés par état de connaître la mythologie, les idées religieuses des peuples qu'ils étaient appelés à convertir. Malheureusement obéissant à une unique préoccupation, ils cherchaient partout le système mythologique des Grecs et des Romains, le seul qu'ils aient connu. Ainsi ils s'obstinaient à traduire en latin et en grec les noms des divinités slaves: ils retrouvaient partout Jupiter, Mercure, Vénus“ (Les Slaves, t. 1, s. 68).

czelnika uroczysko. Sądzi, że to oznaczało „être sous le loi“ on appelait les colonies étrangères: czudo (stąd луждые) swoje to jest osady słowiańskie nazywały się воля, свобода (stąd слобода? а свобода od свои буду?) colonie indépendante, bois sacrés nazywały się роки, уроки; on y jugeait les causes; — les branches coupées, wici (albo витий); on en envoyait chez les autres colonies en cas de guerre (tak było np. w [...])²¹ Городысзце oznaczało miejsce obronne (czy nie tak również współcześnie w Rosji).

Il y avait aussi chez les Slaves un endroit correspondant au Mont Palatin Gliszczce (zgliszczce) — miejsce grzebania umarłych; ces endroits étaient désignés par les vieillards. Chaque maison slave était bâtie avec d'anciennes cérémonies. — L'idée d'hérédité n'a jamais existé chez les Slaves. Le fameux légiste Hube l'a prouvé. On n'héritait que des instruments de travail, le territoire était en commun. (Z tego wynika, że saintsimoniści nie odkryli i nie głosili niczego nowego również i w tym względzie). C'est encore comme cela dans les villages russes et polonais. (Nie zupełnie tak) tout ce qui était en dehors du village appartenait à la communauté. Cela explique l'histoire de ce peuple. Chodakowski: „Sur les colonies Slaves“. — Le nom Slave, propre à la race, est resté longtemps inconnu à l'étranger. Ils étaient occupés d'agriculture, n'avaient point de dogmes sociaux, mais ils avaient des dogmes nécessaires à la vie, ceux qui assuraient l'ordre et la sûreté à la vie privée. Ils connaissaient la culture du blé: żyto (słowo również u Greków), które mogli otrzymać od Słowian, jak również i samo ziarno.

Les Slaves connaissaient la tissure des toiles, des draps. Herder, en parlant des Slaves, dit que la terre se réjouissait lorsque les Slaves s'établissaient sur elle: c'était la benediction de la terre. Herder reproche aux Allemands d'avoir maltraité les Slaves; mais les Slaves étaient condamnés à la stérilité, car partout ils rencontraient des vainqueurs. Lubię czytać z filozofii historii ludzkości artykuły Herdera o Słowianach. On odgadł nas przedtem niż wielu innych. Szkoda, że Mickiewicz nie zwrócił uwagi słuchaczom na tę książkę Herdera. Przetłumaczył ją na francuski Quinet. W ogóle Mickiewicz powinien był naśladować metody niemieckich profesorów. Cytować źródła, z których sam czerpał i w ten sposób zaznajamiać z literaturą swego przedmiotu. Znaleźliby się, być może, słuchacze, którzy pragnęliby sprawdzić jego słowa lub też bliżej zaznajomić się z jego przedmiotem i jego ideami.

Les colonies militaires ont formé des Empires au milieu des Slaves, et la Religion Chrétienne les civilisa (bez niej biedni byliby Słowianie). L'histoire réelle des Slaves commence avec le Christianisme, quoiqu'ils n'étaient pas des barbares, même avant, comme prétendent les Allemands pour excuser leur barbarie à leur égard. Les Grecs au contraire les louent, surtout pour leur hospitalité; ils n'ont même pas de nom [pour] l'astuce; leurs portes sont toujours ouvertes, ils sont braves, mais incapables d'obéir; ils sont faciles à être trompés. Les moines même parlent de leur bonhomie; ils étaient faciles à convertir au Christianisme. (Jak chętnie nasi przodkowie poszli do Poczajny.) Chez les Grecs on retrouve des traces de traditions sur les Slaves, par ex.: les Scythes agricoles, chez Herodote, près du Borysthéne. On les appelait aussi les peuples immortels, car ils croyaient déjà à l'importalité de l'âme.

²¹ Słowo nieczytelne.

Le nombre des noms, qu'ils portaient, est grand: Henetes, Venetes les Scythes agricoles, Sarmates, les Thrakes; (qui étaient les plus nombreux après les Hindous, mais divisés). Chez les Romains on appelait les Slaves: Cimbres, Servi (Esclaves?) Scythes; Dave Cavus: noms usités chez des peuples esclaves (chez les Romains).

(Pamiętam popiersie Słowianina w Watykanie. Wydaje się, jakby to była głowa Kozaka dońskiego!) *Leued* — ludzie. Na tym zakończył się wykład Mickiewicza. Cechy charakteru Słowian raczej nie bardzo spodobały się ich wojowniczym potomkom. Amper, którego spotkałem tego samego przedpołudnia u Mme Récamier zauważył to samo. Dzisiaj Mickiewicz kontynuował charakterystykę Słowian i znalazł w ich stosunkach politycznych i gospodarczych początki furieryzmu. Co jest jeszcze jednym dowodem, że nie ma niczego nowego pod słońcem. Nawiasem mówiąc *Relato refero*. — Nie byłem na wykładzie, a w salonie Récamier... George Sand była dzisiaj znowu na wykładzie Mickiewicza i słuchała z pilną uwagą...

7

DO JEKATIERINY SWIERBIEJEWEJ

Paryż, 16 lutego 1841

16 lutego słuchałem raz jeszcze wykładu Mickiewicza. Analizował *Słowo o wyprawie Igora*, wymienił poprzednie wydania *Słowa* w języku rosyjskim oraz przekłady. Sądząc z tego, co słyszałem od innych o literaturze tego naszego najstarszego utworu poetyckiego, Mickiewicz nie wymienił wszystkich tłumaczy. W samym *Słowie* widzi on *l'avenir de la Russie dans un rêve de poète*. Bardzo dokładnie analizował ten poemat i wskazał na jego piękno z bezstronnością prawdziwego poety i zestawił z polskim poematem Gallusa na cześć króla Bolesława *où il trouve un air triomphal, parce que la Pologne était alors triomphante*. Mówiąc o formie *Słowa o wyprawie Igora* Mickiewicz powiedział, *que le merveilleux y manquait, mais que la perfection de la forme plastique, la perfection du style, y était remarquable. Le style en est précis et expressif. — En général la poésie Slave est intermédiaire entre le style grec (la note n'est pas si étudiée) et le style lyrique des Scandinaves. La poésie Slave est visible et sensible dans son style. On n'a pas retrouvé la mesure de l'ancienne poésie Slave*. W ciągu długiego czasu ani w Polsce, ani w Czechach nic nie wiedziano o *Słowie o wyprawie Igora*, aczkolwiek wiele w nim wspólnego z poematami innych narodów słowiańskich, np. z poezją czeską. *Parceque les beautés en sont éternelles*. Bojana nazwał *poète scythique*²². — *On retrouve les mêmes croyances populaires, en Servie et en Pologne: Le Vampirisme est sorti des peuples Slaves et de là il est entré en Allemagne. Le mot Vampire — buveur de sang — est Slave. Tout le système de Vampirisme s'est développé chez les Slaves*. Dalibor napisał ciekawy traktat o upiorach. Diwy Słowian są pochodzenia wschodniego. Od Rosjan i Polaków Mickiewicz przeszedł do historii literatury bułgarskiej,

²² W tekście drukowanym (*Les Slaves*, t. 1, s. 201); „*Il cite même des paroles de Boïan, ce vieux poète mystique*“.

po czym przystąpił do serbskiej. Bułgarzy zjawiają się w IV wieku. Cesarz Justynian Słowianin i imię jego słowiańskie — Uprawda. Powrócę do Mickiewicza, kiedy wróci do najnowszej literatury rosyjskiej i polskiej.

8

DO PIOTRA WIAZIEMSKIEGO

Paryż, 25 lutego 1842

Przekazuję Wam treść trzech (a może czterech) wykładów Mickiewicza, których słuchałem. W czasie ostatniego położyłem na jego katedrze wiersze do niego (*Głos z tamtego świata*) Puszkina do Mickiewicza, o których nie słyszał, nie czytał bowiem wydanych niedawno trzech tomów naszego przyjaciela poety. Zauważycie, że teraz zapanował zupełnie nowy duch w jego wykładach, jakby usłyszał modlitwę poety i pokój znowu zapanował w jego duszy.

Dowiedziałem się niedawno, że ukazuje się tutaj polski dziennik. W dodatkach do niego publikowane są wykłady Mickiewicza, aczkolwiek nie zawsze z jednaką dokładnością. Zbiorę te stronicie i dostarczę Ci je, a dla innych, nie znających języka polskiego, przesyłam moje notatki.

9

DO PIOTRA WIAZIEMSKIEGO

Paryż, 28/16 lutego 1842

Pragnąłeś mieć stenogram wykładów Mickiewicza, notuje je jakaś urodziwa dziewczyna i jakiś wosaty a pilny słuchacz, ale zdaje się, że ani jedno pismo francuskie nie przekazuje publiczności ich treści. Niedawno dowiedziałem się od Montalemberta o polskim piśmie *Dziennik Narodowy* i o dodatku do tego pisma, Dodatek do *Dziennika Narodowego*, w którym nie zawsze z jednakową dokładnością zamieszczane są te wykłady w odcinkach. Przejrzałem komplet z 1841—1842, zaznaczyłem numery, w których pokrótce wspomniane są wykłady Mickiewicza i zaprenumerowałem dla Ciebie Dodatek²³; posyłam ci wszystko, co dotychczas się ukazało. Na tyle, na ile pozwoliła moja znajomość języka polskiego, porównałem te drukowane wykłady z fragmentami zanotowanymi przeze mnie i mojego przyjaciela i stwierdziłem, że nie są dokładniejsze od naszych. Posyłam więc polskie pismo, notatki przyjaciela i swoje własne. Sporządzajcie z tego sprawozdania dla publiczności rosyjskiej i przesyłajcie do Moskwy tamtejszym słowiano-

²³ Prof. Leon Płoszewski odnalazł w swoich notatkach uwagę, opartą na spalonych rękopisach rapperswilskich (nry: 1026—1027), iż w rachunku rozprzedaży II kursu *Literatury słowiańskiej*, jak również w liście prenumeratorów, widnieje nazwisko: „Tourgenieff, Paryż“. Za użyczenie mi tej uwagi celem zamieszczenia jej w niniejszej publikacji — wyrażam Panu Profesorowi Płoszewskiemu serdeczne podziękowanie.

filom²⁴ (ale zachowujcie również dla mnie te rosyjsko-francuskie stronicę, polskich nie rozumiem). Mickiewicz w ogóle coraz bardziej i bardziej staje się bezstronny i widocznie bierze pod uwagę życzenia swoich słuchaczy, wśród których prawie że nie ma Francuzów; często w tym samym wykładzie przechodzi od historii politycznej do literatury, uznając i wyjaśniając wpływ pierwszej na drugą; ale przedstawiając przeszłość Polski i Rosji, z rzadka i ogólnikowo wspomina i o innych narodach słowiańskich. Mickiewicz jest już prawie że bezstronny: wyrok historyka-poety często straszniejszy jest dla Polaków niż dla Rosjan, zwłaszcza tam, gdzie chodzi o przenikliwość tego czy innego kierownictwa rosyjskiej czy polskiej polityki. Osądźcie sami. Na ostatnim wykładzie położyłem na jego katedrze wiersze Puszkina do niego, nazwałem je „Głos z tamtego świata“²⁵.

WYKŁAD MICKIEWICZA 11 LUTEGO

Les évènements politiques, qui agitent la Russie et la Pologne, n'ont point d'influence sur la marche littéraire chez ces deux peuples; ils se fondent dans la même idée. — Coup d'oeil sur la littérature: La seconde moitié du 18me siècle est l'époque de la renaissance pour les littératures du Nord. — 1760: cette année fait époque chez les deux peuples (niezupelnie tak, raczej około 1760). Cathérine II et Stanislas Auguste forment le fait dominant, ils dirigent leur siècle littéraire. Cathérine quoique allemande, était du sang Slave: (!) Zerbst, sa patrie, est d'origine Slave; le nom l'est aussi. Une famille Normande regnait à Zerbst; Cathérine a passé sa jeunesse en garnison, dont son père était le commandant. Son âme se préparait pour la révolution. Elle avait la conscience de sa supériorité, elle avait l'âme froide d'un Mongol; elle était persévérante dans ses plans, impitoyable dans leur exécution, c'était un caractère éminemment politique; une âme mongole égarée au milieu d'une race étrangère. Le mongolisme se réveilla par elle au milieu de l'Occident: c'était comme une épidémie — car il y a aussi des épidémies morales dans certains pays; dans d'autres il n'y a que des cas de ces maladies. Cathérine n'était pas Mongole par sa race, mais par son esprit; elle offrait le spectacle d'un mariage mystérieux en elle du 18me siècle et du système des grands Ducs de Moscou. Elevée à St. Petersbourg elle y dominait la société toute

²⁴ Słowianophile moskiewscy rzeczywiście interesowali się wykładami Mickiewicza, a nawet używali ich jako argumentu w obronie swoich haseł. Píše o tym m. in. Wisarion Bielinski w artykule *Ответ Москвитянину*.

²⁵ Odpis wiersza Puszkina *Он между нами жил*, według tekstu opublikowanego w t. 9 pośmiertnego wydania pism poety (1841), rzeczywiście znajduje się w Muzeum Mickiewicza w Paryżu (zob. A. Lewak, *Katalog rękopisów Muzeum Adama Mickiewicza w Paryżu*. Kraków 1931, s. 143, poz. 796). Odpis jest dokładny, tylko w w. 9 opuszczono słowo „взираю”. Pod tekstem widać słowa: „Голос с того света” (tytuł wiersza Żukowskiiego). Fotokopię tego odpisu oglądał już kiedyś Mściśław Ciałowski (*Он между нами жил*. Пушкин 1834. Ленинград 1934, s. 92), nie znał jednak publikowanego listu Turgieniewa, nie mógł więc ściśle określić, kto dokonał odpisu.

prête à la recevoir. La révolution du palais se fit. Elle continua les idées d'Elisabeth, détrôna un Allemand, et suivit les idées d'Elisabeth; protégea les sciences, les arts et la littérature nationale. Son mari était une espèce de Charles XII, d'Auguste II. Le Roi de Pologne était un caractère opposé; bon coeur, mais gâté; quoique élevé par les Encyclopédistes, il conserva une chaleur d'âme; il était amoureux de Cathérine II; il cherchait à se rapprocher d'elle, à l'intéresser; et il écrivait des lettres d'amour à Cathérine II! Les mémoires de Poniatofsky en font foi. (Mickiewicz powiedział słów kilka o tych pamiątkach Stanisława Poniatowskiego.) Nécessairement il fut entraîné par la politique de Cathérine, qui, dans sa jeunesse, était déjà plus vieille que son siècle, plus vieille que ses ministres. — Faisons maintenant la carte littéraire du pays: Tutaj Mickiewicz nakreślił dość trafny przegląd staropolskiej i staroruskiej literatury, zaznaczył, że najważniejsze dzieła napisane zostały przez zakonników w klasztorach; następnie przeszedł do najnowszej historii literatury w obu państwach.

Il y avait deux centres littéraires: Petersbourg et Varsovie: Deux hommes naquirent; ils étaient les types du mouvement littéraire dans leurs pays: Narushevitch et Derjavine. Zaczął od charakterystyki Dzierżawina. Derj. était d'origine Mongole. Z rodu Bagrima Dzierżawin mówił dialektem kazańskim albo suzdalskim (!). C'est l'intelligence, qui domine dans ses écrits, il a la strophe de Malherbe ou plutôt de Lebrun, mais il est plus vigoureux que Malherbe. Il a épuisé le genre des odes. Jako przykład jednej z lepszych ód, którą literaci rosyjscy niesłusznie zawsze przytaczają jako najlepszą spośród ód Dzierżawina, przeczytał odę Bóg w przekładzie Eichhoffa zaznaczając czasem odstępstwa od oryginału albo dodatki (Eichhoff, lingwista języków orientalnych, obecnie w Lionie zastępuje Quinet. Wydał książkę, która zawiera również rozdział o literaturze rosyjskiej, bardzo niepełny, małej wartości; odę Bóg opublikował w protestanckim, również mało wartościowym piśmie. Le disciple de J. Christ par Martin — Pastor, w którego wydawca, aczkolwiek pastor, nie bardzo wierzy). Ale przekład lepszy jest od innych. Ale jakiego Boga opiewa Dzierżawin? Ani izraelskiego, ani chrześcijańskiego. Zarzuca mu to samo Dawydow. (Mickiewicz powołuje się na książkę profesora moskiewskiego Dawydowa, którą mu dostarczyłem za czymś pośrednictwem pragnąc go pogodzić i zaznajomić z naszą literaturą²⁶.)

Cela ne prouve que l'incrédulité de ce siècle (tj. 18^{go} — w poezji 18^{go} wieku nie było tego rodzaju myśli, tego panteizmu w poezji religijnej wtedy nie było, de ce christianisme intime, (wewnętrzny). Le 18me siècle ne voulait pas mêler aux affaires de chaque jour la Religion: il éconduisait, pour ainsi dire, Dieu des affaires de la vie (18 wiek czy też jego poezja szukała Boga w naturze) les peuples Slaves au contraire ont une idée plus

²⁶ W objaśnieniach do Wydania Narodowego (Dzieła, t. 10, s. 427) czytamy: „Stenograf nie zapisał nazwiska; w przekładzie w Trzecim Maju dopełniono: Mierzlakow, nie wiadomo, czy trafnie. W rozprawie Mierzlakowa Dzierżawin (1820) zarzutu tego nie ma“. Zgodnie z wyjaśnieniem Turgieniewa powołał się Mickiewicz na książkę Dawydowa Чтения о словестныхъ (Moskwa 1837—1838), który w r. 1831 zajął po śmierci Mierzlakowa katedrę historii literatury rosyjskiej na Uniwersytecie Moskiewskim.

intime de Dieu. Derjavine dans son ode sur Dieu, n'est pas leur poète. Mickiewicz oddaje pierwszeństwo przed odą *Bóg* dwom innym odom Dzierżawina, mianowicie odzie o nieśmiertelności duszy i odzie o J. Chrystusie, i stawia je wyżej od ody *Bóg*. (Oddałem mu swojego Dzierżawina i nie mogę bez książki przypomnieć sobie tytułu ody.) Mickiewicz przeczytał w swoim przekładzie dwie albo trzy strofy z tych dwóch ód i o jednej z nich powiedział: „*cette strophe est sublime*“. *Derj. a été le poète de son pays.* Potem Mickiewicz, nie pamiętam z jakiego powodu, zapuścił się w wyjaśnianie filologiczne słowa *D u c h*, które nie oznacza francuskiego *esprit* — ale *âme*; a *esprit* — nie *âme*²⁷. *Duch* — *esprit* w naszym narodzie. Ledwie nie trzecia część naszej mowy pochodzi od słowa *d u c h*! On znowu przeczytał odę do J. Chrystusa nazywając ją znakomitą, chociaż jej początek jest słaby. Mickiewicz żałował, że biografowie Dzierżawina, zamiast oznaczyć daty powstania każdego jego utworu, zajęli się przeważnie wyliczaniem jego stopni i orderów. Mickiewicz przypuszcza, że oda do J. Chrystusa należy do utworów młodzieńczych Dzierżawina. (Mickiewicz powiedział coś o Matce Boskiej i o jej znaczeniu ludowym, ale nie pamiętam dokładnie.) Dzierżawin naśladował Francuzów w niektórych odach pochwalnych, np. w *Felicy* Dzierżawin jest słaby. Samo nawet imię „*Felica*“ dość dziwne dla księżniczki — kirgisko-kajzackiej. W tej odzie każda strofa to grymas! Dzierżawin był prawdziwym entuzjastą Katarzyny i pierwszy mówił z nią i do niej językiem ludzkim (spojrzałem przy tych słowach na mojego sąsiada hr. Gudowicza byłego marszałka szlachty moskiewskiej). *Rien n'a été si difficile que d'introduire la dignité de l'homme dans les âmes Slaves.* (A więc poeta-psycholog również polskiej duszy z tego nie wyłącza.)

Derjavine est ignoble et gauche, au lieu d'être naïf, dans ses odes i przyczynę tego Mickiewicz znajduje *dans un certain manque de foi dans sa propre dignité; plusieurs écrivains devinrent laquais; cela finit par être spirituel!*

Zastanówcie się nad tą ostatnią uwagą, której rozwinięcia dokładnie nie słyszałem, ale domyśliłem się nieco, jaki był bieg myśli profesora — dowcipnie — o lokajstwie!

WYKŁAD MICKIEWICZA 15 LUTEGO

Nie zdążyłem na początek wykładu Mickiewicza, ale w chwili, gdy wszedłem do audytorium, wypowiadał następujące słowa dodając, że dowody na nie przedstawi w następnych wykładach. *Narushevitch paraître plus grand que Karamzin, lorsque nous examinerons ses travaux.* Tego samego dnia spotkałem ucznogo Polaka i zapytałem go, czy czytał swojego Naruszewicza? Nie — odpowiedział. A kto spośród nas, Rosjan, nie czytał Karamzina? Kto nie mówi, kto nie pisze jego językiem. Dla kogóż nie zachował on przeszłości Rosji? Nawet dla swych najbardziej ostrych krytyków! Pisarze obecni — to zjadacze okruchów jego bogatej uczyt historycznej. Nie mogę wypowiadać zdania o Naruszewiczu jako pisarzu: czytałem tylko jego opisanie Kijowa, ale wiem, że nie napisał, tak jak obiecał, 1-go tomu *Historii Polski*. Dalej mówił Mickiewicz. *Nous refuserons le lyrisme à tous les poètes Slaves, ils*

²⁷ W tekście drukowanym nieco inaczej (*Les Slaves*, t. 3, s. 56).

n'ont point entendu la musique intérieure dans leur âme. La musique est l'âme et la lumière de la poésie. Dans le pays, où le peuple cesse de chanter, le poète cesse aussi de chanter et d'être lyrique. Tu Mickiewicz wiele mówił o systemie nerwowym, o leczeniu go muzyką; ale zapomniał wskazać na szkocki Lochaber, na te melodie góralskie, które powodują męki i śmierć Szkotów w Indiach, na obczyźnie, daleko od ich skał rodzinnych, jezior i chat...

La musique nationale est un ensemble de tous les motifs, arrachée aux âmes par une inspiration musicale. Qu'est-ce qu'un motif? Une idée, qui met en mouvement le principe d'un mouvement: ce mouvement, ce motif ne peut venir d'une chose matérielle. Le peuple Slave possède cette musique, cet ensemble de motifs. — Twórcy muzyki, kompozytorzy, często podsłuchują melodie ludowe i wykorzystują te motywy w swoich utworach. Pour que les nations cessent de chanter, elles doivent se matérialiser; la vraie musique part donc d'un principe immatériel; sans la musique il n'y a donc pas de poésie lyrique. Après cet aperçu Mitzkewitzh passe brusquement à l'histoire politique de la Pologne. Il rappelle ce qu'il a dit du parti réformateur de la Pologne: des Czartorisky. Cette faction (!) a réussi à cette époque, (Polak nazywa Czartoryskiego stronnictwem) — à refaire la Pologne. Un code de loix a été voté dans une seule diète, sans qu'on comprit le changement que devait produire ce code. Les Czartorisky étaient en possession du pouvoir; les étrangers ne comprenaient pas leur plan. L'ambassade Russe fut gagnée ou trompée par les Czartorisky. Elle les laissait faire; mais au moment de triompher les Czartorisky rencontreront des obstacles. Alors la famille Czartorisky commença à faire de l'opposition à la Russie.

On proposa l'abolition du Vêto. Frederic II comprit la portée de la Réforme et denonça à la Russie les Czartorisky et Stanislas Auguste. La Prusse et la Russie voulurent renverser la Réforme: on publia des manifestes, en faveur de la liberté de la Pologne! — Alors — Stanislas A. se jeta dans les bras de la Russie! Mickiewicz opisał jego uprzejmość w rozmowie, w salonie często błyszczał dowcipem, ale w ciszy gabinetu płakał i rzucał się na podłogę z rozpacz! Auguste²⁸ Czartorisky fut condamné. Rien de si tragique que l'histoire de la Pologne à cette époque. Toute tragédie est fataliste. Le Roi de Prusse, Stanislas A. étaient aussi fatalistes. Tutaj Mickiewicz nakreślił charakter prostego szlachcica Pułaskiego i jego trzech synów i bratanka. Poulasky forme une confédération: ici commence la lutte pour l'indépendance. — Proklamacje Sołtyka, jednomyślność partii, dysydenci tatarscy, wszyscy przeciw trzem mocarstwom. Toujours l'esprit religieux en Pologne releva le drapeau national. (Czy aby nie dlatego sam Mickiewicz pisał swoje patriotyczne akathistos do Matki Boskiej?) Najpierw Kordecki napisał swoje wezwanie, potem Sołtyk, celui-ci proteste contre toute l'Europe; et émet une idée polonaise; elle est incarnée aussi dans le Père Marc, qui leva aussi l'étendard polonais contre toute l'Europe: (z tego wynikła Konfederacja Barska. Mickiewicz zakończył pochwałą Czartoryskiego i Poniatowskiego. La Pologne seule a droit de s'en plaindre. Polacy patrioci zawinili, bo nie pokładali nadziei w Bogu, ale ksiądz Marek, ale Sołtyk... Mickiewicz zbyt wysoko ocenił moralny i polityczny charakter Czartoryskiego i Poniatowskiego

²⁸ Zob. *Dzieła* (t. 10, s. 165), gdzie napisano: [Michał].

utrzymując, że na próżno szukał równych im we współczesnej historii europejskiej. Zdawało się, że nie wszyscy słuchacze zgadzali się z jego patriotyczną jednostronnością.

WYKŁAD MICKIEWICZA 22 LUTEGO

Nie wiedząc, że Mickiewicz znów wykladał dwa razy w tygodniu, przepuściłem jeden piątek, ale oto wtorek. *Les armées Russes combattent la confédération et exécutent le premier démembrement de la Pologne. Cathérine dirige tant de mouvements avec intelligence*: to było treścią opuszczonego przeze mnie wykładu.

Un mot sur la Révolution, qui la plaça sur le trône, a été dit: les cours étaient avides d'apprendre des détails sur la Révolution du palais, qui avait tout l'intérêt du Roman. Nous laissons de côté la partie dramatique, mais voici le côté moral: c'était la suite des scènes qui agitèrent les règnes d'Anne et d'Elisabeth. Une matière (!) inflammable à Petersbourg, mais avec les courants moraux, électriques, qui ont produit ces explosions. Au temps d'Elisabeth les Russes seuls remplissaient la cour; ils voulaient faire quelque chose pour la postérité, ils sentaient le désir de faire quelque chose, qui se fait pas seulement pour eux; mais le sort de Dolgorouky les effrayait. On voulut introduire quelques garanties, dans les Règlements: le Comte Panine représentait cette idée dans toute sa pureté. — Il a été Ministre à Stokholm. Il était devenu populaire en Russie parmi les petites classes et dans la bourgeoisie. Il fréquenta les chefs des parties et leur présenta son idée. — Pierre de Holstein, le successeur d'Elisabeth, craignait aussi une révolution subite; il soupçonnait sa femme, et prévoyait l'éloignement. Panine voulait chercher son salut dans la légalité, il fait observer à l'héritier du trône (Pierre), qu'il fallait changer le caractère des proclamations à l'avènement au trône; qu'il ne fallait pas admettre l'avènement par l'acclamation des gardes, mais la faire — la proclamation — par le sénat; qu'il fallait s'adresser plutôt au peuple et donner des ordres aux troupes. Il avait préparé des articles sur l'élection du Souverain et le mettre à l'abri de l'arbitraire. Ce projet fut goûté par l'Empereur Pierre III. On voulait donner des garanties au Sénat: ce plan échoua par hasard. À la nouvelle de la mort de l'impératrice Elisabeth les courtisans accoururent. Pierre monta à cheval, on le conduisit, suivi des troupes au palais, et le voilà Souverain despotique, et le plan de Panine renversé! Pierre n'était pas ennemi de la liberté, mais différait de Panine, ne voulant pas établir de partage du pouvoir avec une assemblée quelconque. Pierre voulait par un mot rendre tous libres! il proclama une série d'oukases: 1° Il abolit la Chancellerie secrète, qui fut rétablie après, sous Cathérine II. 2° Il publia un statut organique pour la Noblesse, leur permit de voyager, de vendre ses terres, de servir ou ne pas servir, selon ses convenances. Panine tentait une révolution. On parlait de reformer les lois, le 18me siècle appelait des Codes! Panine et ses amis arrangèrent le plan d'un Code. Pierre III fit venir le Code prussien de Frédéric II — das Landrecht — ordonna de le traduire et de l'exécuter(?). Cette entreprise fut louée par tous les publicistes; même Rhulière²⁹ ne la critiquait que sous le rapport de l'insuffisance des

²⁹ Powinno być: Rulhière.

termes techniques: on ne trouvait pas des mots en Russie pour la codification projetée. Pierre délivra les prisonniers de la Sibérie. Il voulut même libérer le prince Iwan, mais tout tournait à sa perte! Tous les partis frémirent et voulurent renverser Pierre III. — Panine réprend son idée; il représente à Cathérine des articles constitutionnels. Des soldats d'industrie voulaient la révolution. On tombait déjà dans la République. La princesse Daschkoff était à la tête de ces idées. Mickiewicz przedstawił ją z charakterem republikańskim. Elle ne lisait que Tite — Live et détestait le despotisme. Le parti militaire était dirigé par une main invisible; les Orloff débauchèrent les soldats et ces Brutus étaient des chefs du parti: le projet de Panine se trouva encore ajourné. Les tendances de Panine en Russie et des Czartorisky en Pologne étaient contraires et pourtant ils sympathisaient entre eux, au point qu'on croyait Panine vendu aux Czartorisky. (Gdy tymczasem rzucił sekretarzom swoim część Polski, która mu się dostała ze szczodrości Katarzyny po pierwszym rozbiornie. Pragnąłbym przekazać Mickiewiczowi to, o czym ty mówisz lub powiesz w biografii Fonwizina ³⁰.)

Ces influences diverses humanisèrent un peu la Cour de Cathérine, et c'est ainsi que s'explique l'enthousiasme de Derjavine pour Cathérine. — Mickiewicz przeczytał przekład wierszy Dzierżawina zdaje się z Felicy. („Ty pozwalasz twemu narodowi myśleć“ itd.) i zyskał ironiczny uśmiech publiczności, która cieszyła się z żywo przedstawionego przez poetę-satyryka poniżenia Rosji (do Katarzyny). *Derjavine ne voulait pas comprendre la liberté des autres pays; il haïssait les Polonais; les Russes et nommément les ambassadeurs Russes en Pologne ne comprenaient pas la liberté, ils détestaient les Polonais, qui parlaient librement sur leur gouvernement, sur Cathérine:* — tu Mickiewicz przeszedł równie nieoczekiwanie do polskiej literatury w okresie konfederacji barskiej: *il n'y a que quelques pièces détachées, mais d'une immense valeur. Le premier ton est d'un paysan qui n'a rien écrit. Ce ton lyrique commence par une révélation, par une prophétie. Ce paysan se nomme Wernyhora. On marche vers la source de la haute poésie. Il est suivi par le père-Marc, c'est un véritable poète lyrique, auteur d'une seule pièce, et cette pièce n'est pas un épître, c'est une parole, une parole religieuse. Père-Marc n'a jamais appris la versification; toutes ses idées sont neuves en Pologne.* Mickiewicz przeczytał z niego urywek po francusku. „Ton sceptre, ô Pologne! ne sera pas victorieux, tant qu'il restera en repos“. Utwór ten zamieszczony był w księdze *Les trois prophéties*. W 1762 roku *il prédit que Le Coq* (to jest Francja) *changera de peau comme un serpent. Pologne! tu dois d'abord tomber en poussière, mais tu renaîtra de tes cendres!* (prophétie de Scarga). Zdaje

³⁰ Zamiar ten miał Turgieniew rychło zrealizować, bo Mickiewicz w wykładzie z 14 VI 1842 cytuje już pracę Wiaziemskiego o Fonwizynie, zaznaczając, że otrzymał z niej kilka arkuszy. Całość pracy ukazała się dopiero w roku 1848. Starania o uzyskanie dla Mickiewicza dalszego ciągu studium Wiaziemskiego Turgieniew kontynuował również później, w liście bowiem z 10 XII 1842 pisze do Wiaziemskiego: „Czy nie posłałbyś swojego *Fonwizina* dla Mickiewicza (dałem mu pierwsze cztery arkusze)“ (Lednicki, op. cit., s. 349).

się, że Mickiewicz w swoim poetyckim [...] ³¹ naśladowuje tych proroków i przejął się ich duchem.

Père Marc ne prédit pas le retour des exilés, mais il prédit une transfiguration. Cette pièce contient en germes toute la littérature moderne-polonaise. (To odnosi się również do Mickiewicza.) *Les idées en sont des germes. On parle partout à présent du Père Marc en Pologne. La methode de J. Walter Scott menace les littératures Slaves. W. Scott évoque les ombres historiques comme un Charlatan, on ne peut pas traiter ainsi les héros de la Confédération.* Również Schlegel, mówi Mickiewicz, nie chciał, by Niemcy naśladowali w tym W. Scotta i pisali *des Contes populaires* [...] ³². Mickiewicz zakończył radą, by nie ozdabiać, podobnie jak faryzeusze, grobów świętych naszych! Było coś bardzo głębokiego i religijnego w tych ostatnich słowach!

10

DO PIOTRA PLETNIOWA

Paryż, 22 lipca 1842

Wykład Mickiewicza (drugi nieciekawy) a inne interesujące. Należałoby je zebrać, gdzie reszta [...]. Czy wszystko o Mickiewiczu otrzymaliście i co z tego wszystkiego zostało wydrukowane, jak przyjmowane są te wiadomości? [...]

Wiem o bardzo wielu sprawach, ale wasza cenzura ostudza moje zapaly i donoszę tylko o tym, o czym donosić nie warto.

11

DO WASYLA ZUKOWSKIEGO

Paryż, 4 kwietnia 1844

Brat był na ostatnim prorocztwie Mickiewicza. Mickiewicz zwracał się do słuchaczy, którzy wołali do niego: *Oui, oui, nous mourons à la croix* itd. On głosi Towiańskiego nie wymieniając jego imienia i nie określając dokładnie, na czym polega jego nauka. Po wykładzie brat wstąpił do kościoła św. Magdaleny, znalazł tam Mickiewicza i jego zwolenników na modlitwie. Był jakby niezupełnie przy zdrowych zmysłach, ale zachowuje się ze szlachetną godnością, chce zrezygnować z wykładów i utrzymywać się z prywatnych lekcji. Twierdzą, że minister spraw wewnętrznych zaprosił go do siebie i radził mu powrócić do przedmiotu zajmowanej przez niego katedry literatur słowiańskich. Mickiewicz miał odpowiedzieć, że życie jego jest oddane idei i że gotów jest się poświęcić. Na to Duchâtele: *Vous voulez donc être Martyr, mais savez vous M. que pour l'être il faut être deux*, to znaczy męczyciel i męczennik, a pierwszego w rządzie nie będzie. Inni znów twierdzą, że były minister protestant, Garnerin, domagał się jego dymisji, jako że wprowadza rozłam itd. Ale prawdopodobnie Mickiewicz po świętach znów rozpocznie swoje wykłady.

³¹ Dwa słowa nieczytelne. W *Dzienniku* uwaga ta brzmi: „Mickiewicz w swojej książce chyba ich naśladowuje...” Chodzi tu zapewne o *Księgi narodu i pielgrzymstwa polskiego*.

³² Kilka słów nieczytelnych.

12

DO WASYLA ŻUKOWSKIEGO

Paryż, 19 maja 1844

Wraz z Mickiewiczem oczekujemy z Moskwy wiele nowości literackich.

13

DO WASYLA ŻUKOWSKIEGO

Paryż, 28 lutego 1845³³

Rzadko widywałem Gogola, wypomnij mu to. O Mickiewiczu opowie. Jego książka jest ciekawa, ale tylko wykłady³⁴. Druga część o religii i o polityce. Tu rozeszła się wieść, jeden mesjanista oskarżył go o to, że wraz z Chodźką proponował, iż powrócą do Rosji, jeśli zezwolą im głosić mesjanizm. Kisielow odpowiedział im jakoby, że cesarz nie przyjmuje żadnych warunków, ale że to nie jest niemożliwe³⁵. Mickiewicz *de bonne fois*. Gogol opowie Ci, co słyszał od Circourta o zasadach jego nauki.

DZIENNIK ALEKSANDRA TURGIENIEWA

(Fragmenty)

1840

22 XI. — Byłem na wykładzie Mickiewicza i zastałem jeszcze Ampèra, mówiącego o literaturze XVI czy XVII wieku. U Mickiewicza pełne audytorium, nie starczyło miejsc [...]. Około katedry ks. Czartoryski, Salvandy, Montalembert, Michelet i inni. Obok mnie poeta Ostrowski, pełno Polaków. O godzinie drugiej zjawił się na katedrze. Mówi dobrze, ale słychać wyraźnie polski akcent...

Potem ks. Czartoryski powiedział mi, że on prawdopodobnie wiele opuścił, że natłok myśli i dlatego nie zawsze są jasne...

29 XII. — Na wykład Mickiewicza. Tam George Sand.

1841

3 XII. — List od Circourta o książkach dla Mickiewicza.

10 XII. — Byłem u Circourta i Circourt był u mnie po książki dla Mickiewicza.

17 XII. — W *Collège Royal*, ale Mickiewicz również odłożył wykład.

³³ List częściowo ogłoszony w wyd.: *Литературное Наследство*. T. 58. Москва 1952, s. 670.

³⁴ Mowa tutaj o t. 1 wydania francuskiego wykładów Mickiewicza. Tom ukazał się w sprzedaży 18 II 1845. (W. Mickiewicz, *op. cit.*, t. 3, s. 353).

³⁵ Turgieniew powtarza tu plotkę, która widocznie krążyła potem w Paryżu, jak Chodźko złożył ambasadorowi rosyjskiemu we Francji, Kisielowi, ułożone przez Towiańskiego pismo do Mikołaja I (*Współudział Adama Mickiewicza w sprawie Andrzeja Towiańskiego*. T. 1. Paryż 1877, s. 174 i n.).

1842

7 II. — Wstąpił do mnie Anienkow i razem udaliśmy się pieszo do *Collège de France* na pierwszy wykład Edgara Quinet. Spotkałem tam kilka dam, przyjaciół profesora Mickiewicza.

11 II. — U mnie M. Chuard, *prof. de science*. Wynalazca [...] *rue d'Anfer* 25 z listem od Mickiewicza³⁶. O pierwszej [...] na wykład Mickiewicza. Miałem zamiar oddać mu strofy Puszkina jako „głos z tamtego świata“, ale nie położyłem ich na katedrze.

15 II. — Spotkałem się z Mickiewiczem. Nie zna on strof Puszkina do niego skierowanych ani trzech ostatnich jego tomów. Obiecałem mu je dostarczyć.

³⁶ Dzięki uczynności redaktora wydawnictwa Литературное Наследство, Ilji Zilbersztejna, autograf listu Mickiewicza do Turgie-niewa odnalazł się w zbiorze prywatnym w Moskwie (S. Fiszman, *Z nieznanых rękopisów Adama Mickiewicza w archiwach radzieckich*. Kwartalnik Instytutu Polsko-Radzieckiego, 1954, nr 4/9 s. 99—101).